

Дяченко С. А.

Тягинка. Історія за історичними джерелами

Останнім часом інтерес до історії села Тягинка Бериславського району зріс, тут знову працювали археологи. Експедиція Національного заповідника Хортиця (м. Запоріжжя) під керівництвом Вадима Ільїнського у 2009 та 2010 рр. досліджувала поселення «Велике Городище». Втім головним висновком проведених розвідок стало обґрунтування необхідності систематичного й послідовного вивчення цієї пам'ятки. Адже археологічні знахідки розкривають історію Тягинки дещо відмінну від офіційної. Це пояснюється двома причинами: не дослідженою історіографією, а також вкрай незначними археологічними дослідженнями, які фактично зводилися до розвідок.

Перші дослідження були проведені Віктором Гошкевичем у 1914 р. Гошкевич виявив оборонні споруди XV–XVI ст. трикутної форми з квадратною вежею, та зафіксував деякі інші об'єкти. Гошкевич пов'язав укріплення з часами Великого князя Литовського Вітовта [8]. Ці розкопки, як не дивно, залишаються найбільш детальними.

Наступні розвідки були проведені у 70-х рр. XX ст. Миколою Оленковським та Мариною Абікуловою у північно-східній частині острова. Були виявлені сліди поселень пізньоскіфського періоду та Черняхівської культури [27].

Незначні розвідки проводилися також у 1992–93 рр., але їх результати навіть не були повністю обробленими.

За результатами останніх досліджень археолог Вадим Ільїнський у своїй звітній публікації «Город Тягин-Семимаяк на Таванской переправе» [7] зробив сміливу спробу упорядкувати історіографічний матеріал та узгодити його з археологічним. Але, вочевидь, це завдання виявилось занадто складним.

Місце дійсно надзвичайно зручне для поселення. Знаходиться на березі Дніпра у гирлі невеличкої річки Тягинки, яка утворювала колись широку заплаву з островом Великим Городищем та кількома меншими. Тут діяла одна з небагатьох зручних переправ на Лівобережжя Дніпра. В силу різних причин люди змушені були покидати ці місця, та все ж неодмінно знову поверталися.

Про найдавніші часи існування поселення поблизу Тягинки свідчать лише археологічні матеріали. Вони відносяться до доби пізньої бронзи (V ст. до н. е.) [25].

Археологічний матеріал й монети свідчать також про існування з IV по II ст. до н. е. поселення скіфського часу на острові Велике Городище [25; 26]. На материковій частині існувало пізньоскіфське городище II ст. н. е. [25; 4; 5].

А от наступні майже тисячу років сліди існування поселення на Великому Городищі не простежується.

Відродженням життя на острові стали часи Золотої Орди (XIII–XV ст.). Це підтверджує нумізматичний матеріал [5].

Князь Мишецький у своїй «Истории о запорожских козаках» пише, що місто на р. Тягинці «побудоване там від давніх німецьких народів бувших **Франків**» [17].

Франками тоді називали генуезців, які ще наприкінці XIII ст. почали займати портові міста Криму, а з другої половини XIV ст. – Північного Причорномор'я та Приазов'я. У 1993 та 2003 рр. на городищі знайдені срібні генуезькі монети «аспри», карбовані монетним двором м. Кафи (1418–1475) [5]. В Тягинці вело торгівлю чимало генуезьких купців. Зайняли генуезці це місто, чи будували наново, – не відомо, але очевидно, що відбувалося це за згодою, або разом зі ставлениками Золотої Орди.

Та все ж основна кількість археологічних знахідок відноситься до Литовського часу (XV ст.) [7; 8]. Ільїнський вважає, що литовці з'явилися на острові у середині XIV ст. і володіли їм до 1484 р., коли турки-османи захопили всі подніпровські фортеці.

Міхалон Литвин у середині XVI ст. писав про давні торгівельні шляхи, які проходили через Дніпровські переправи на місто Каффу [18]. До речі, згадки Міхалона Литвина про Тягинське поселення до сьогодні залишається чи не найширшими.

З історичних джерел відомо, що влітку 1398 р. князь Вітовт, який домовився про взаємодопомогу з пруським рицарським орденом Іоаннітів (госпітальєрів), «ходив» на татар в інтересах хана Тохтамиша [9] та взяв під контроль Литви Пониззя Дніпра. Є відомості, що він збудував на Низу Дніпра кам'яний замок, який отримав назву Святого Іоанна [19]. У ньому була залишена застава з «кавалерів, вершників, піших сарвандармів, капелана й донатів (світських братів ордену)» [10].

Про це йдеться у «Хроніці Іоанна фон Поссільге»: у 1398 р. Вітовт «... пішов на татар десь за 200 миль за Вільнюсом, й побудував замок на річці Дніпро, й країна навколо підкорилася йому. Замок був вибудований з глини й каменю протягом 4 тижнів, й цей замок називався Замок Святого Іоанна (Sente Johannesburg)» («...und czogin hin ken Tatern wol 11c myle jensit der Wille; und buwete eyn hus of den Nepper das flys, und die lant dorumb irgobin sich im. Das hus wart gebuwet vom leyne und steynen bynnen IIII wochen, und his dis hus Sente Johannesburg.» [11].

Польський дослідник Т. Новак імовірно користувався іншим джерелом, але нажаль, його не вказав. Він пише, що: «в 1392 году Витольд поставил в Киеве своего тестя Скригайло – Ивана; в 1396 году после смерти последнего – Ивана Гольпанского, на его место в Киеве поставил рыцаря «благочестия» и поручил ставить башни и замки (всего три) по Таванскому броду» [21].

Новак пов'язав замок св. Іоанна з Таванською переправою, яка існувала між сучасними Бериславом і Каховкою. Але деякими вченими замок св. Іоанна все ж ототожнюється з Тягинкою [7], адже прив'язка до Таванської переправи часто не свідчила про безпосередню близькість до неї. Олександр Рігельман у переліку захоплених Шереметєвим у 1695 р. фортець та замків на Дніпрі, крім чотирьох укріплень Таванської переправи згадує ще й фортецю «Іван»: «...по Днепру все лежащие крепости и замки, как то Кизикермен, Аслан, Гордек [слід читати Аслан-Городок], Шахкермен, Таван и крепость Иван отобрал» [22]. Вочевидь, це і є давній «Іоганесбург». Нажаль, назва, пов'язана з ім'ям св. Іоанна, не залишилася ні на старих, ні на сучасних картах. Але збереглася назва Тягинка.

За радянських часів, закріпилося стійке твердження, що Тягинку заснував у 1491 р. Кримський хан Менглі Гірей [28] й що це була турецька фортеця. Що у 1492 р. саме під Тягинкою козаками було розбито турецький корабель. А це – принципова подія, адже вважалася першою згадкою про українське козацтво й навіть послугувалася встановленню у 1992 р. пам'ятника на «Великому Городищі» на честь 500-річчя Українського козацтва.

Ця перша згадка – лист відповідь Великого князя Литовського Олександра до Кримського хана Менглі-Гірея 1492 р.:

«Писав до Нас у ярлику своєму, – нагадує Олександр, – що Наші люди – канівці і черкаські, прийшовши по Дніпру, під Тягинею корабель твій розбили...».

(Повний оригінальний текст: «Також писал еси намъ въ ярлыку своемъ, ижбы наши люди Кіане и Черкасцы, пришедши Днѣпромъ, подъ Тягинею корабль твой розбили и человека одного иняли и много статковъ и денегъ побрали, а потомъ иного твоего человека иняли и колькосъ воловъ съ нимъ взяли, а после того подъ Тягинею Черкасцы ж десять коней взяли, а тры човеки иняли и зъ собою повели. Ино намъ то несведемо, будетъ ли ся стало — ино ся то стало безъ наше воли. Про то послали есмо до нашихъ вранниковъ украинныхъ, абы того обыскали межи козаки, а чого доискавши ся — дали в руки слуге твоему Мусаце, и люди которыи будут поиманы, и статки што будут побраны. А тыхъ лихихъ людей, которыи то будутъ вчинили, велели есмо сказнити»)».

Пуласький Казимір-Фердинанд. Stosunki z Mendli-Girejem. Akta i listy / Wydał i szkicem historycznym poprzedził K.Pułaski. Kraków-Warszawa, 1881. – Ч. 24 (19/XII. 1492).

[М. Грушевський. Історія України-Руси. – Київ, 1913. – 648 с. (3-є вид.). – Том VII. Розділ II Стор. 3.]

З цією згадкою пов'язують і заснування роком раніше Фортеці Тягин Менглі-Гіреєм. Втім, Віктор Пиворович, наприклад, який довгі роки відстежував нумізматичний матеріал з Тягинки, пише наступне: «На острові не найдено (или неизвестно автору) монет Кримського ханства и всего одна

монета (обломок с отверстием турецкой монеты пара XVIII века) Османской империи, что противоречит утверждениям об основании крепости турками» [5].

Уточнити історичні події, пов'язані з Тягинкою дає змогу сама назва містечка, та час її появи.

Вперше ми зустрічаємо її у праці мемуариста та етнографа Міхалона Литвина «О нравах татар, литовцев и москвитян». Описані події відбувалися у 1548–51 рр. Він пише, що через Дніпро «переправа возможна лишь в нескольких местах ниже Черкасс (Cirkassi). Они [переправы] называются Кременчуг (Kermieczik), Упск (Upsk), Гербердейев Рог (Hierbedeiewrog), Машурин (Massurin), Кочкош (Koczkosz), Товань (Towany), Бурхун (Burhun), Тягиня (Tyachinia), Очаков. Если бы в этих местах стояли даже небольшие морские отряды, то они могли бы преградить путь огромным татарским полчищам».

Як бачимо, порядок переліку Тавань, Бургун (с. Львово), Тягиня та Очаків збігається з сучасною ситуацією.

Існують різні версії походження назви «Тягинка». Татарська виводиться від титулу («князь»), або дієслова «можу». Це може бути також поширене ім'я Тигин або Тегине. Один з кримських мурз Тегине, наприклад, був на службі князя Вітовта, користувався його довірою і, теоретично, міг заснувати поселення з власним ім'ям.

Слов'янська версія ґрунтується на тотожності цього слова з поняттям переправа. Наприклад слов'янське плем'я тиверців, яке населяло Придністровські землі у X ст., для позначення перепав вживало слова «тянути», «тягнуть», «толкать», «тункать». Інша, слов'янська ж, версія виводить слово «Tehinka» від «стяжати», «стягать». Тобто це – місце «стягнення» мита, митниця.

До речі, назва Тягинка на Дніпрі не єдина. Існує річка Тягинка вище по Дніпру, поблизу с. Звонецьке (Дніпропетровська область). До створення Дніпровського водосховища тут, біля Звонецького порогу була й Тягинська Забора. У давні часи вона вважалася ще одним порогом.

На географічних картах першої половини XVII ст. поселення на місці сучасної Тягинки позначене з двома варіантами назви: «Tehinka» або «Tepcaу», що дає перевагу слов'янській версії. Але можливий і зворотній варіант, слов'яни адаптували іншомовну назву під знайоме й схоже за поняттям слово.

«Tepcaу»:

1628 (1589), Тавріка Херсонеська. Герард Меркатор, Йодок Гондій [20. с. 124–125];

1630 (1585), Тавріка Херсонеська, у наш час звана Перекопською, або Газарою. Герард Меркатор [20. с. 140–141];

1638 (1585), Тавріка Херсонеська, у наш час звана Перекопською, або Газарою. Герард Меркатор [20. с. 162–163];

«Tehinka»:

1628 (1572). Литва. Герард Меркатор, Йодок Гондій [20. с. 122–123];

1634. Генріх Гондіус;

1638 (1633). Найновіша карта Росії. Ісаак Маса [20. с. 168–169];

1641 (1635). Тавріка Херсонеська, у наш час звана Перекопською, або Газарою. Герард Меркатор, Віллем Блау [20. с. 174–177];

1643 (1596). Борисфенський шлях (з двох частин). Томаш Маковський [20. с. 188–189];

п. п. XVII ст., Боплан.

З другої половини XVII ст. на картах закріпилася лише назва Тягинка.

Якщо притримуватися версії, що попередником Тягинки була фортеця св. Іоанна, то навіть у цьому випадку бачимо розрив у часі між ними майже у двісті років.

Отже місто під назвою Тягинка поблизу сучасної Тягинки існувало, і вперше згадане під такою назвою Міхалоном Литвином у 1548 р., про що вже йшлося. Важливо, що з турецьким завоюванням змінюється кордон, Нижній Дніпро відходить під османсько-кримську владу й існування прикордонної митниці та перевозу на Тягинці втратило попереднє значення. Більш важливою на той час стала Таванська переправа, а також фактично прикордонні фортеці Доган-

Гечит (або Гази-Кермен) (Берислав) та Іслам-Кермен (або Аслам-Городок) (Каховка), які на ній лежали. В «Описі України» Гійома де Біплана 1660 р., Тягинська переправа навіть не згадується [23].

Археолог Вадим Ільїнський вважає, що татарське поселення розташовувалася не на острові, а на материковому березі [7]. Остаточно це поселення могло припинити існування у **1695 р.** під час походу військ Петра I під командуванням боярина Шереметєва та козаків Івана Мазепи на Нижній Дніпро. Олександр Рігельман зазначає, що Шереметєв «...по Днепру все лежащие крепости и замки, как то Кизикермен, Аслан, Гордек [слід читати Аслан-Городок], Шахкермен, Таван и крепость Иван отобрал» [22]. У цьому переліку крім таванських городків названа «крепость Иван» – чи не про давній «Іоганесбург» тут йдеться?

У багатьох документах XV – першої половини XVI ст. зустрічається також назва «Тягинь». Але так називали фортецю на Дністрі, у якої з 1541 р. з'явилася паралельна назва – Бендери. На той час це місто було важливим і відомим. Вперше воно згадується в «Уставництві на мито» від 8 жовтня 1408 р., як одне з місць збору мита на кордонах Молдавського князівства [6]). Тягинню це місто румуни називають і досі.

Якщо Менглі-Гірей і заснував фортецю Тягинь, то з логіки історичних подій того часу це могло відбутися не на Дніпрі, а на Дністрі. Між тим відомо, що у 1492 р. Менглі-Гірей відбудував Очаків. У його грамоті до тогочасного союзника – великого князя московського Івана Васильовича від 27 червня 1492 р. він писав: «есть на королевой земли ниже Тавани, на той стороне Днепра, городище над Днепром, и яз нынечя пошел тот город делати со всеми людьми» [24, с.149]. Не схоже, щоб він у цей же час будував тут ще одну фортецю. Тим більше, що вже у жовтні того ж року литовський князь Олександр через послів звернувся до Менглі-Гірея з проханням вивести своїх людей з міста й території, яка все ще вважалася польсько-литовською [24, с.165].

Зрештою бачимо, що історичних свідчень про історію Тягинки не так багато. І, як не дивно, найширший історичний опис Тягинки у кількох словах навів Князь Мишецький у своїй «Истории о запорожских казаках» (1847):

«27-я река *Тягинка*, расстоянием от одного города [Кази-Керменя] 26 верст, течение имеет из степи до Днепра [пропуск] вёрст. При оной реке, у самого Днепра, имелся великой город Тягинка, и при нём треугольной замок с круглыми башнями, вокруг которого водой окружено; в длину оный город одна верста, а в ширину более полуверсты, у которого фундамент каменный, и ныне знатен, а построен там от древних Немецких народов прежних Франков. А в 1738 году от Россиян оный замок был возобновлён» [17].

Мишецький вказав на останню сторінку історії Старої Тягинки – відновлення замку російськими військами під час війни 1735–1740 рр. у 1738 році.

Історія Тягинки ще потребує досліджень. Поява нових перекладів й публікацій історичних джерел, можливість їх вивчення, а також нові археологічні дослідження дають надію на нові відкриття.

Джерела:

1. Орлова З. С., Ратнер И. Д. История заселения Херсонщины. Краткий справочник. – Херсон, 1993. – С. 79.
2. РГВИА. – Ф. ВУА. – Д.18333. – Л. 18 об.
3. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Том VI. Херсонский уезд. – Херсон, 1890. – С. 156–157.
4. История городов и сел. Украинской ССР. Херсонская область. – Киев, 1983. – С. 229.
5. Пиворович В. Б. Крепость Тягин по нумизматическим данным // Наукові записки \ Херсонський обласний краєзнавчий музей. – Херсон, 2010. – С. 206–210.
6. Мохов Н.А. Молдавский торговый путь в XIV–XIV вв. Польша и Русь. – Москва, Наука, 1974 г.
7. Ильинский В. Е. Город Тягин-Семимаяк на Таванской переправе (Историческая справка) // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія

запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». Спеціальний випуск. Збірка наукових праць. – Запоріжжя, 2010. – С. 308–312.

8. Гошкевич В. И. Херсонский городской музей древностей Херсонского края. Выпуск 6-й. Летопись музея за 1914 год. – Херсон, 1916. – С. 2–13 (Раскопки на острове против м. Тягинки).

9. История Польши в 3-х томах. – Москва: АН СССР. – Т. 1. – С. 128.

10. Рутковский Я. Экономическая история Польши / Перевод И. Вольского. – Москва: Иностранная литература, 1953 г. – С. 42.

11. Jahrbücher Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von Pusilie, Offizials zu Riesenburg hrsg. v. J. Voigt, F. W. Schubert. Königsberg, 1823. Первое издание Хроники Иоганна фон Посильге (Иоганна из Реддена) <http://kpbk.umk.pl/zipContent/23729/>;
http://books.google.com/books?id=kxU8AAAAYAAJ&source=gb_s_navlinks_s

12. ХКМ. – Ф. Арх. – № 280. Карта Риччи Занони, 1767 г.

13. Сучасна карта Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русі, Пруссії і Волощини 1513 р., Страсбург. (Автор Клавдій Птоломей, з доповненнями). // Україна на стародавніх картах. Кінець XV– перша половина XVII ст. – Київ: ДНВП «Картографія», 2004. – С. 22–25.

15. Хроника Литовская и Жамойлоская, Быховца, Баркулабовская, Аверки и Панцирного летописи. ПСРЛ. Т. 32. – Москва, 1975 г. – С. 50.

16. Олександр Гваньїні. Хроніка європейської Сарматії. Упорядкування та переклад з польської о. Юрія Мицика. – Київ, 2007. – С. 344.

17. Мышецкий. История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда своё происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – Москва: «в университетской типографии», 1847. – С. 32–33.

18. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – Москва, 1994. Фрагмент № 9.

19. Шабульдо Ф. М. Витовт и Тимур: противники или стратегические партнеры? // Lietuva ir jos kaimynai. Nuo pormanu iki Napoleono (Литва и её соседи. От норманов до Наполеона). Сборник статей / составитель Ирена Валиконите. – Вильнюс: изд. «Вага», 2001. – С. 95–106.

20. Україна на стародавніх картах. Кінець XV– перша половина XVII ст. – Київ: ДНВП «Картографія», 2004.

21. Novak T/ Walki z agresia Zakonu Krzyzackiego w okresie jednoczenia Panstwa Polskiego. – Warszawa, 1952. – С. 23, 97.

22. Ригельман Александр. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. 1785–1786 года. – Москва, 1847. – С. 509.

23. Де Боплан, Гийом ле Вассер. Описание Украины нескольких провинций королевства Польского, простирающегося от пределов Московии до границ Трансильвании. 1660. – Москва: «Древлехранилище», 2004. – С. 197.

24. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою Ордами и с Турцией // Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 41. – С.-Петербург, 1884. – С. 149, 152–153, 157–158, 165–167, 261.

25. Ратнер І. Д. Довідник з археології України. Херсонська область. – Київ: «Наукова думка», 1984. – С. 20.

26. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – Киев: Изд. АН УССР, 1951. – Вып. 1. – С. 64, 173–174.

27. Оленковський М. Археологічні пам'ятки Бериславського району Херсонської області. – Херсон: Атлант, 2007 р. – С. 16.

28. Большая Советская энциклопедия. Издание III (в 30-ти томах). 1969–1978 гг.

Примітки:

* Деякі з матеріалів, переданих Віктором Піворовичем до фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею з розвідок на Великому Городищі:

** Нумізматичний матеріал з Тягинки В. Б. Піворович представив у своїй книзі «Монеты и клады Юга Украины». Том 1. – Херсон, 2009.